

פתח דבר

הכתב האלפביתי — מיסודות תרבות המערב — נבט וצמח על אדמת ארץ כנען, ומכאן התפשט ברחבי העולם העתיק. היכולת להביע את לשון הדיבור בכתב שיש בו פחות משלושים סימנים הוציאה את הכתב מחוג הסופרים, ואפשרה לשלוט במלאכה זו גם לאנשים שהכתיבה לא הייתה מקצועם. בעוסקנו בכתב־יד עתיקים אנו מדלגים על המחיצות שבין הזמנים ומתקרבים אל הכותבים מימ־קדם, שהתגוררו בארץ הזאת ובארצות השכנות. הכרת הכתב העתיק מגלה לנו, שלמרות המרחק הכרונולוגי והטכנולוגי, מבחינות רבות לא היו הקדמונים שונים מאתנו.

ידעתנו את ראשית תולדותיו של האלפבית, התפתחותו ותפוצתו, הולכת וגדלה עם פרסום הכתובות והתעודות המתגלות חדשות לבקרים. על־כן חייבים אנו מדי־פעם לחזור ולבחון מחדש את הדעות המקובלות. בשנת 1982 יצא ספר זה לאור בשפה האנגלית. למהדורה האנגלית השנייה, שהופיעה חמש שנים לאחר־מכן, נוספו עשרה עמודים של 'תוספות ותיקונים'. הספר שלפנינו מעודכן יותר.

הספר מיועד לקורא העברי המשכיל, המתעניין באפיגרפיה ובפליאוגרפיה עברית עתיקה (ושמית־מערבית בכלל), ולתלמיד הלומד את התחום הזה ומקצועות הקרובים לו. אין אני מתיימר לעסוק בכל השאלות הכרוכות בנושא, ואף לא לספק ספרות מקפת. הספר מהווה סיכום מצב המחקר, המבוסס על הנתונים העומדים לרשותנו כיום, מנקודת מבטו של המחבר.

אמנם השתדלתי לשוות לספר אופי של מבוא, ולכוונו גם לקורא המתחיל להתעניין באפיגרפיה ובפליאוגרפיה, אך אין בו ויתור על הרמה המחקרית. אדרבא, בנוסף לתיאור תולדותיו של הכתב האלפביתי בימי קדם, עוסק הספר בבעיות מספר השנויות במחלוקת. יש פרקים שבהם מודגשת דעתו של המחבר — שהובעה כבר במחקרים קודמים — ויש פרקים שהם סיכום מחקריהם של חוקרים אחרים.

בצד הניסיון להביע את מחשבותי בצורה בהירה ומתמצנת, השתדלתי להציג בפני הקורא דוגמאות של כתב באיורים מאירי-עיניים רבים ככל האפשר, הן בתצלומים שבלוחות, והן בציורים המרובים. אולם עלינו לזכור שאין הציור משקף נאמנה את הכתובת שמאחוריו. כל ציור הוא פירושו של החוקר הצייר. רק ציורים מעטים צוירו בידי. קרוב לחמישים ציורים שבספר צוירו בידה האמונה של גב' עדה ירדני; ציורים רבים יחסית נעשו בידי מוֹרֵי נ' אביגד ופ"מ קרוס. אני אסיר תודה לשלושתם על שאִפשרו לי לכלול את ציוריהם בספרי. כן יעמדו על הברכה כל האישים והמוסדות (שמותיהם נזכרים ברשימת האיורים), שהירשו לי להעתיק את התצלומים והציורים שלהם.

ברצוני להודות לכל מי שעשה במלאכה ועזר בהוצאתו של ספר זה, ובעיקר למר ב"צ יהושע, מנהלה לשעבר של הוצאת מאגנס, למר דן בנוביץ, מנהלה הנוכחי, ולעובדי ההוצאה; וכן למר חיים איתן, שעימד את הספר ולגב' רונית בן-דוד, שהכינה את המפתח. אחרונים אחרונים חביבים: תודה רבה לרעייתי ולחבריי, שסייעו בידי במישרין ובעקיפין בכתיבת הספר ובהוצאתו לאור.

שכט, תשמ"ט

יוסף נוח

א. מבוא

הכתב, היינו השימוש במערכת סימנים גראפיים לתיאור שיטתי של שפת הדיבור, הוא אחד מהישגיו הגדולים של האדם בתולדות האנושות. שרידי הכתב הקדומים ביותר נמצאו באתרים ארכיאולוגיים שונים במיסופוטמיה ובמצרים בשכבות הישוב מסוף האלף הרביעי לפסה"נ. שרידים אלה, שאנו מכנים אותם בשם 'כתובות', מציינים את ראשית התקופה ההיסטורית. תקופה זו באה אחרי התקופות הפריהיסטורית והפרוטו-היסטורית, שבהן בני-אדם לא כתבו, אלא הביעו את מחשבותיהם ושאיפותיהם בציורים, שציירו על קירות מערות מגוריהם. רק בתקופה ההיסטורית החל האדם לתאר בתמונה את המלה הבודדת. בכתבים הראשונים היו פיקטוגראפים (סימני תמונות) רבים מאוד, וכל סימן ציין מלה או הברה. צמצום יסודי במספר הסימנים חל רק עם המצאת האלפבית כאלף וחמש מאות שנים לאחר שהאדם החל לכתוב. המצאה זו מציינת שלב חשוב נוסף בהתפתחות האנושות.

בספר זה ננסה לעקוב אחר התפתחותו של הכתב האלפביתי מאז לידתו ב-1700 לפסה"נ בקירוב ועד להתגבשותם של הכתבים המודרניים. הואיל והכתב האלפביתי היה בראש ובראשונה כתבם של העמים השמיים-המערביים, נעסוק בעיקר בתולדות הכתב השמיים-המערבי. כאשר עמים אחרים – שמיים דרומיים ולא-שמיים, כגון יוונים ואיראנים – מאמצים שיטת כתיבה זו, נלווה ככרת דרך את התפתחותו של הכתב בקרב עמים אלה. כתב היתדות, שבו כתבו העמים השמיים המזרחיים – האכדים, הבבלים והאשורים – נלמד מן השוּמְרים. אין הוא כתב שמי; ועל-כן חורג הוא מתחום עיסוקו של ספר זה. אין הכתב מתפתח בחלל ריק; על דרך התפתחותו משפיעה מערכת גורמים היסטוריים, גיאוגרפיים, פוליטיים ותרבותיים. ברור אפוא, שהכתב, כמו הלשון, משקף את רמת תרבותם של אנשים, של חברות אנושיות ושל עמים. הכתובות

הן תעודות היסטוריות. הפליאוגרפיה והאפיגרפיה (ענפי המחקר של הכתבים העתיקים ושל הכתובות) הם מקצועות עזר של המחקר ההיסטורי. בדרך-כלל מצפים שהחוקרים העוסקים בענפים אלה יקראו את הכתוב ויקבעו את זמנו של הכתב כתעודות ובכתובות הלא-מתוארכות. ברם האפיגרפיה-הפליאוגרפיה עשויה לעתים קרובות לתרום גדולה יותר למחקר ההיסטורי. יש בכוח מחקר הכתובות והכתב כדי להוסיף טפח להבנת הרקע התרבותי של העמים השונים, אשר השתמשו בכתבים ופיתחו אותם בדרכיהם האופייניות.

1. כתובות ותעודות

זה יותר ממאה שנה נערכות חפירות ארכיאולוגיות שיטתיות בארצות הקשת הפוריה; בפרק זמן זה נמצאו כתובות רבות שתוכנן חשוב ביותר לתולדות המזרח הקדמון. לא זו בלבד שנתגלו לנו ארכיונים של ערים ושל תרבויות נשכחות, אלא נוספו גם ידיעות רבות על תולדותיהם של עמים ידועים, וכיניהם העברים. קודם לכן שאבו חוקרי תקופת המקרא את ידיעותיהם רק מן התנ"ך ומקצת ספרים עתיקים שנשמרו והועתקו במשך דורות, כגון אלה של יוסף בן-מתתיהו. מבחינות שונות עולות הכתובות במהימנותן על כתבי-היד שהגיעו אלינו בדרך של מסירה; כי בעוד שבזמן ההעתקה הרשה לעצמו הסופר לערוך את הכתוב, לנסחו ואף לשנותו לשם כוונה מסוימת, מגיעים אלינו הממצאים האפיגרפיים במישרין; ואם לא איכלו בשיני הזמן והכתב לא טושטש, משמשות הכתובות כמקורות היסטוריים ממדרגה ראשונה. יש חשיבות רבה גם לכתובות הקצרות, שלכאורה אין להן ערך היסטורי: כל שם מוסיף טפח להכרת האוכלוסייה העתיקה; כל משפט מעיד על לשון התקופה; כל מלה וכל אות תורמות להכרת התפתחותו של הכתב — וכל אלה הם ביטויים נאמנים של תרבות העולם העתיק.

אוצר הכתובות השמיות הפך לאחרונה לספרות עשירה למדי הכתובה בשפות שונות. אם נתעלם לפי שעה מן הכתובות האוגריות, הכתובות על לוחות טין בכתב היתדות האלפביתי, נוכל לחלק אותו לשתי קבוצות עיקריות: א) כתובות חרותות או חקוקות במכשיר חד באבן ובמתכת; וב) תעודות כתובות בדיו על פפירוס, קלף, חרס ועוד. להלן, כאשר ננסה למנות את הסוגים העיקריים בכל קבוצה, נראה שלא תמיד אפשר לשבח במדויק את הממצא הכתוב בקבוצה זו או אחרת, ועל אחת כמה וכמה קשה לפעמים למקם את הכתובות בתוך הקבוצה.

בכתובות על חומר קשה מבחינים אנו בין הסוגים העיקריים הבאים: החרוֹתוֹת (graffiti) הן כתובות קצרות, המציינות בדרך-כלל שם פרטי, כגון ציון בעלות על חפצים. לעתים נחרתו חרותות על שבר חרס (השווה להלן עם האוסטרקון). חרותות ארמיות ופיניקיות נתגלו במקדש אוסיריס באבידוס שבמצרים; ¹ אלפי חרותות נבטיות נמצאו על הסלעים בוואדיות שבסיני.² אין כמעט כתב או שפה שבהם לא נכתבו חרותות. יש שלשמות שבחרוֹתוֹת מצטרפות ברכות בשם האלוהות המקומית; במקרה זה הן דומות לכתובות הקדשה.³

כתובות ההקדשה כתובות בעיקר על חפצים שונים (לרוב עשויים אבן או מתכת), או על מצבות שהוקדשו לאל, "כי שמע קולו" של המקדיש, או המקדיש מבקש את ברכתו של האל. כתובות ההקדשה היו מקובלות בכל העולם העתיק. ידועות ביותר הן אלפי מצבות ההקדשה שנמצאו בקרתחדשת (קרתגו).⁴

כתובות הקבר מציינות את שם הנקבר (לפעמים גם את שם כונה הקבר). יש שכתובות אלו קצרות מאוד ודומות לחרוֹתוֹת, ויש שהן מפרטות את פעליו של הנקבר. לעתים מזהירה הכתובת לבל יפתחו את הקבר ולבל יפגעו בתוכנו ומאיימת בקללה על האיש המפר אזהרה זו.

המצבות מספרות בעיקר על הישגיו של המלך ומפארות את מעשיו. אלה בדרך-כלל טקסטים ארוכים הכתובים בסגנון חגיגי. מעשי המלך מתוארים לעתים-קרובות כשליחויות אלוהיות. למרות התיאור הסובייקטיבי וההתפארות, אלו הן ידיעות בעלות ערך היסטורי רב. יש שלמצבות תכלית מצומצמת והן משמשות אבני גבול המגדירות את תחומיהם של הממלכה, של המקדש, או של העיר.

מנינו כאן את ארבעת הסוגים הבולטים ביותר בכתובות על חומר קשה, אך לכאן שייכות גם הכתובות הקצרות על משקלות, חותמות ומטבעות: המשקלות עשויות לרוב מאבן ולעתים ממתכת. הכתובות בדרך-כלל קצרות מאוד, ומציינות את משקל האבן בלבד; אולם יש משקלות רבות שאין עליהן כתב כלשהו.

1. לידזברסקי 1915, עמ' 93-116; קורנפלד.
2. קורפוס, ב, מס' 490-3233.
3. נוה 1979 (א).
4. קורפוס, א, מס' 180-5940.

החותמות הראשונים היו חסרי כתב: ציור מגולף סימל את הבעלות. ברבות הימים צוין אף שם הבעל בצד העיטור. אולם יש חותמות חסרי עיטור, שעליהם כתוב (בדרך-כלל בכתב ראי) שם האיש בלבד. החותמות נטבעו על פיסות טין שהושמו על מכתבים ומסמכים משפטיים. מכתבים ומסמכים אלה נכתבו על פפירוס. לאחר שדף הפפירוס גולל והמגילה נקשרה, הניחו את פיסת הטיין על חוטי הקשירה והטביעו בטיין את החותם. לעתים-קרובות מגיעה אלינו רק טביעת החותם על פיסת הטיין (המכונה 'בולָה'), או על ידית של קנקן או חלק אחר ממנו, שבו נטבע החותם לפני צריפתו. חותמות שנטבעו על כלי חרס מציינים בעלות על הכלי, או אחריות למידתו המדויקת.

המטבע הוא המצאה מאוחרת יחסית. במאה הז' לפסה"נ החלו הלודים לטבוע מטבעות, ורק במאות הו' והה' היו המטבעות מקובלים ביוון ובארצות המזרח. קודם לכן שקלו באבני המשקל את הכסף, או הזהב, שעברו לסוחר. הכתובות על המטבעות מציינות את שם המלך (או שליט אחר) שטבע את המטבע, או את מקום הטביעה, ולעתים אף את שנת הטביעה ואף את ערך המטבע. אף-על-פי שענף מחקר נפרד, המכונה נומיסמאטיקה, עוסק במטבעות, נסיונו של האפיגרף עשוי לתרום הרבה לקריאה הנכונה של הכתוב על המטבע.

עד כאן נמנו הכתובות החרותות או החקוקות בחומר קשה. להלן נמנה כמה מטיפוסי כתובות הדיו. פרט למשיכות צבע (dipinti) — הדומות בתוכנן לחרותות — החומר העיקרי לכתיבה בדיו היה פפירוס, ולעתים קלף, אך טקסטים חשובים פחות נכתבו בדרך-כלל על שברי חרס (אוסטרקונים). האוסטרקונים דומים בשימושם לפתקים של ימינו. הם שימשו לכתיבת תוויות קטנות, שהיו מונחות על חפץ מסוים או על כד כציון תכולת הכלי (למשל: יין בכמות מסוימת ומטיב מסוים, שהובא בשנה מסוימת), לרשימת שמות קצרה, למכתב קצר ואף להעתקי מכתבים חשובים יותר, שמקורם נכתב על גבי פפירוס. הפפירוס שימש לכתיבת מכתבים פרטיים ורשמיים, תעודות משפטיות ויצירות ספרותיות; סוגי טקסטים אלה מכונים גם תעודות, או כתיב-יד. במיסופוטמיה השתמשו בעור או בקלף, במקום בפפירוס.

למכתבים הפרטיים והרשמיים ולתעודות המשפטיות, כמו למצבות ולכתובות ההקדשה והקבר יש מבנה ספרותי. במכתב יש סדר קבוע: שם הנמען ושם המוען, הברכה, עיקר המכתב, נוסח הסיום.⁵ התעודה המשפטית מכילה בדרך-כלל ציון התאריך ומקום עריכת המסמך, שמות הצדדים, גוף השטר, שם

5. פיצמאיר; פארדי.

אפיגרפיה ופליאוגרפיה

הסופר וציון שמות העדים (בחתימת ידם או בכתב־יד הסופר).⁶ לרוב מוצאים אנו אחידות רבה בין הנוסחים השונים במסגרת סוג זה או אחר, אך קיימים גם הבדלים. מחקר משווה של נוסחים אלה בכתובות ממוצאים שונים עשוי להצביע על יחסי התרבות שבין עמי הקדם השונים.⁷

2. אפיגרפיה ופליאוגרפיה

במונחים אלה השתמשו לראשונה בחקר השפות הקלאסיות. שם קיימת הבחנה ברורה בין העיסוק בכתובות החקוקות (inscriptions) לבין הטיפול בטקסטים שנכתבו בקולמוס ובדיו, המכונים בדרך־כלל תעודות או כתב־יד. הכתובות החקוקות היווניות והלטיניות נכללו בתחום האפיגרפיה, ואילו כתובות הדיו בתחום הפליאוגרפיה. מפאת מספרם הרב של הפפירוסים הכתובים ביוונית, רובם ממצרים, פותח שטח מחקר נוסף בשם פפירולוגיה. אין הפרדה זו מקובלת במחקר השמי המערבי. אמנם אף פה קיימת הבחנה בין אפיגרפיה ופליאוגרפיה, אך מונחים אלה מציינים תחומי מחקר המובדלים לא על־פי חומר הכתיבה, כי אם על־פי שטח העיסוק בממצא. במחקר השמי המערבי נתייחדה הפליאוגרפיה לחקר התפתחות הכתב, ואילו האפיגרפיה חוקרת את הכתובות כמוכן רחב ורב־גוני יותר. ברם, קשה להפריד בין שתי האפיגרפיה והפליאוגרפיה ונראה הדבר שהטיפול בכתב ובכתובות על כל צדדיהם שייך לתחום אחד. העוסק בכתובות חייב להתמצא במקורות ההיסטוריים האחרים — הן במקורות הכתובים, שהגיעו אלינו בדרך המסירה, והן בממצא הארכיאולוגי הדומם, שנחשף עם הממצא הארכיאולוגי הכתוב. מעל לכל חייב האפיגרף להכיר את שפת הכתובות שבהן הוא מטפל ולהתמצא היטב בשפות הקרובות לתחום מחקרו. מובן, אפוא, שזיקתה של האפיגרפיה־פליאוגרפיה לבלשנות ולפילולוגיה היא חזקה ביותר.

האפיגרפיה והפליאוגרפיה הן מקצועות עזר של המחקר ההיסטורי. התמחות במקצועות אלה מאפשרת את פיענוח הכתובות והגשתן כמקור היסטורי. כתובות רבות (בעיקר מסמכים משפטיים) מציינות את מועד כתיבת התעודה, אבל רבות יותר הכתובות שאין בהן תאריכים. על הפליאוגרף לקבוע את זמנה

6. ירון.

7. ראה המקראות: קוק; דונר ורוליג; גיבסון.

של התעודה חסרת התאריך, אולם אין הוא מסיים בכך את תפקידו במחקר ההיסטורי.

הלשון והכתב הם ביטויים של תרבות; הם מבטאים את רמת תרבותם של יחידים, ושל קבוצות חברתיות. כשאנו עוסקים בחקר לשון בני־אדם בעבר, הרי החומר העיקרי העומד לרשותנו הן הכתובות והתעודות. בנוסף לשחזור לשון הדיבור — שהוא תפקידו של הבלשן — יש בכתובות וכתעודות נתונים רבים העשויים לשמש חומר לחקר תרבותו של האדם, ומתפקידו של הפליאוגרף למצות נתונים אלה. בעוד שקביעת זמנה של התעודה נעשית תוך־כדי מחקר הכתב בגישה טיפולוגית־דיאכרונית, הרי הסינכרוניזציה של הכתבים השונים עשויה לשקף את התרבויות של העמים שהתפתחו כתנאים גיאופוליטיים שונים. גישה זאת — שהיא למעשה פליאוגרפיה משווה — תודגם בפרקים הבאים.

3. התפתחות הכתב וסגנונותיו

מחקר פליאוגרפי שיטתי חייב להתבסס על ההכרה היסודית של דרכי ההתפתחות בכתב. בדרך־כלל אין מהפכות בהתפתחות הכתב; התפתחות זו נעשית בדרך האיבולוציה. אם בדור מסוים החלו משתמשים בצורת אות חדשה, מפותחת יותר, הרי לראשונה מופיעה הצורה החדשה באופן ספוראדי רק בכתב־ידים של קומץ אנשים; אולם לעתים גם קומץ זה אינו מניח את ידו מן הצורה הישנה. אם 'התאזרחו' לחלוטין צורת האות החדשה בכתבם של מספר אנשים, הרי ממשיכים להשתמש בצורה הישנה עוד עשרות בשנים. יש שהצורה החדשה נקלטת לאט־לאט והופכת נחלת הכלל, ויש שהיא קונה לה מושב ארעי ובעבור זמן־מה נעלמת.

ההתפתחות האטית של הכתב בדרך־כלל אינה נעשית תוך־כדי התקדמות במישור אחד, אלא במספר מישורים מקבילים, והדבר תלוי במידת תפוצתו של הכתב. תחילה משמש הכתב שכבה חברתית צרה: כאשר הכתב מוגבל לחצר המלך ולמקדש, ובמידה רבה משמש הוא לכתובת מצבות זכרון, הרי הכתב הוא שמרן מעצם טיבו ואינו נוטה להתפתחות מהירה. ברבות הימים, כאשר ניהול משק המדינה מחייב זאת, מתפתחת בידי סופרי החצר והמקדש דרך כתיבה מהירה יותר על חומר רך. הכתיבה המהירה מתפשת לעצמה דרכי קיצור והישגיה גורמים להתפתחות הכתב. דרכי קיצור אלו משפיעות אמנם על סגנון הכתב החרות על אבן — הוא הסגנון הלפידיארי — אך לרוב אינן דוחקות את

רגלי הצורות הפיידאריות, והן ממשיכות להתקיים בצד הצורות הרהוטות יותר הכתובות בדיו על חומר רך.

לימים הופך הכתב לנחלתם של אנשים רבים יותר ופרט לסופרים המקצועיים גם אנשים אחרים לומדים למשוך בקולמוס. אלה מאמצים את סגנון הכתיבה הרהוטה של הסופרים. בעוד שהסופר המקצועי חייב לכתוב בכתב יפה, ברור וחסר-חידושים, הרי על יודעי-כתוב שאינם סופרים אין חלים כללי כתיבה חמורים אלה. יש 'יודעי-כתוב' הכותבים תוך מאמץ והם אוחזים בקולמוס לעתים-רחוקות ולצרכים מצומצמים, ויש יודעי-כתוב השולטים במלאכה זו על בוריה וכתבתם מהירה מאוד.

מצב זה, שבו הכתב חורג מחוג הסופרים המקצועיים ומשמש גם שכבות של יודעי-כתוב מעולים ושל אוחזי קולמוס לצרכים מצומצמים, מציין כל חברה ליטראטית (= יודעת קרוא וכתוב) כמעט עד ימינו. ההסתייגות 'כמעט עד ימינו' באה משום שבדורנו הוכנסה לשימוש מכונת-הכתיבה, שקלקלה את השורה בכך שהיא ממלאה היום לחלוטין את מקומו של הבלבר, יורשו של הסופר של ימי קדם. על-כן, במגמה להמחיש את סגנונות הכתיבה, ניקח-נא לדוגמא את הכתב הלטיני במאה התשע-עשרה באירופה. פה נוכל להבחין בין הכתב הקורסיבי לבין כתב הדפוס; ברם, הקורסיב עצמו ניתן לחלוקה נוספת: הבלבר כתב בקאליגרפיה המבליטה את הקווים היורדים, העבים, לעומת הקווים האחרים, הדקים; כתב-ידו היה ברור, נוח לקריאה, כתב פורמאלי ומסורתי. כשהוא כותב מסמכים רשמיים נדרש ממנו לא לסטות מכתבה קאליגרפית זאת. פרט לבלברים היו אנשים רבים שידעו לכתוב, ובראש ובראשונה שכבה גדולה של משכילים, אשר כשסיימו את בית-הספר לא היו כפופים לכללי כתיבה, והכתב היה בידיהם כחומר ביד היוצר; ביודעין, אך בעיקר בלא-יודעין, מצאו דרכי קיצור משלהם, אשר גרמו להתפתחות הכתב. לעומתם היו אנשים שלמדו קרוא וכתוב בבית-הספר, אך הם לא סיימו יותר משתיים או ארבע כיתות והפכו לשוליות ואחר-כך לבעלי-מלאכה, שנוקקו לכתבה רק לצרכים מצומצמים. הנגר, או הסנדלר, במאה התשע-עשרה ידעו לרשום את מידות השולחן או הנעל, ואולי ידעו אף לקרוא עיתון, אך כתיבת מכתב היתה להם מאמץ גדול מאוד. הבלבר, המשכיל ובעל-המלאכה השתמשו באותו כתב קורסיבי, אבל היה הבדל גדול בכתב-ידם. הבדלים אלה באים לביטוי בקביעת סגנונות המשנה של הקורסיב: 1. קורסיב קיצוני (כתב-ידו של המשכיל); 2. קורסיב פורמאלי או קורסיב שרמן (הבלבר); ו-3. קורסיב וילגארי (בעל המלאכה, למשל).

שמות אלה, ובעיקר 'הקורסיב הקיצוני', באים להדגיש כי כתב-ידו של המשכיל הוא המתפתח ללא מעצורים, ואילו סגנונות המשנה האחרים

מושפעים ממנו ומפגרים אחריו בהתפתחותם. גם הכתב הלפידיארי (אשר בעת החדשה מיוצג אף באותיות הדפוס), אף-על-פי שהוא שמרן ביותר, מושפע הוא מן הקורסיב. יש אפוא להדגיש, כי אמנם הלפידיארי הוא שהוליד את הקורסיב, אבל ברגע שבגר הקורסיב, החל הוא להשפיע על 'אביו הורהו'; והוא הדין בקורסיב הקיצוני, שהתפתח מכתב-ידו של הסופר המקצועי: כתב-האב נשאר שמרן והתפתחותו נעשית בהשפעת בנו.

עלינו לזכור, שלא כל כתב ניתן לשיבוץ במסגרת אחד מסגנונות המשנה של הקורסיב, ואף לא תמיד אפשר להגדיר אם הכתובת נכתבה בכתב לפידיארי או קורסיבי. יש שהסופר המקצועי סוטה במקצת או בהרבה מכללי המשמעת החמורה, והוא נוטה לכתוב בקורסיב קיצוני; לכתב כזה נקרא 'קורסיב פורמלי-למחצה'. גם למידת השליטה בקולמוס אין גבולות מדויקים. על-כן אפשר אולי להבחין בקטיגוריות ביניים רבות, אך לא נרחיק לכת כל-כך. מכל מקום יש לזכור כי הוויתור על ההבחנות בסגנונות הכתב ובסגנונות-המשנה של הקורסיב עלול לשבש לחלוטין את קני-המידה של הטיפולוגיה הפליאוגרפית.

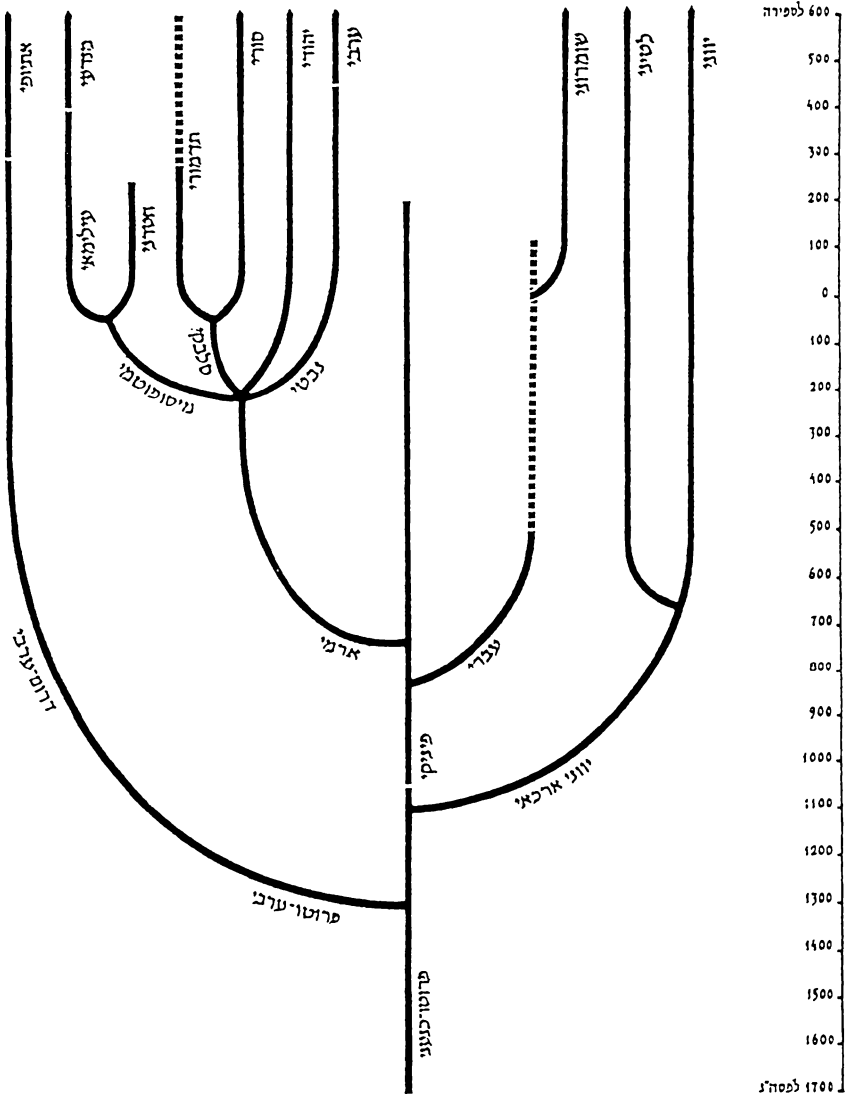
4. לשונות וכתבים שמיים

השפות השמיות התפתחו בשלושה אזורים במזרח הקדמון. במיסופוטמיה שבצפון-מזרח, בסוריה ובארץ-ישראל שבצפון-מערב ובחצי-האי ערב שבדרום. בהתאם לכך מבחינים אנו בשלוש קבוצות של שפות שמיות שצמחו בשלושה תחומים אלה:

מזרחיות:	אכדית, בבלית, אשורית.
מערביות:	כנענית (שניביה העיקריים הם עברית, פניקית, מואבית, עמונית, ואולי אף אוגריתית), ארמית.
דרומיות:	דרום-ערבית, אתיופית (=חבשית), ערבית.

אפשר לחלק מספר שפות ללהגים נוספים, אלא שזאת נעשה בפרקים הבאים. חלוקה זו נועדה רק להדגיש שמיון הכתבים השמיים אינו תואם את הסיווג לשפות. השפות השמיות המזרחיות נכתבו בכתב שאינו שמי מעיקרו, כי אם בכתב היתדות השומרי; כלומר, כשאנו מדברים על הכתב השמי הרי מגבילים אנו את עצמנו לכתב השמי המערבי והדרומי.

אפשר לדמות את התפתחות הכתבים השמיים והכתבים האלפביתיים האחרים לאילן יחס, שגזעו הוא הכתב הפרוטו-כנעני (ראה ציור 1). מן הגזע

ציור 1. אילן היחס של הכתבים האלפביתיים הקדומים

הזה יצא הענף הפרוטו-ערבי (אבי הכתבים הדרום-ערביים והכתב האתיופני) והענף היווני-הארכאי. אולם הגזע עצמו המשיך לשגשג; המשכו הישיר של הכתב הפרוטו-כנעני הוא הענף הפיניקי. מן הכתב הפיניקי הסתעפו הכתב העברי (של ימי בית ראשון) והכתב הארמי. הכתב הארמי התפשט בכל העולם העתיק וממנו התפשטו בין היתר הכתב היהודי (הכתב העברי המרובע), שנועד גם לכתיבת השפה העברית (שהיא ניב כנעני). גם הכתב הערבי (הקלאסי) התפתח דרך הכתב הנבטי מן הסעיף הארמי.

היוונים חוללו חידוש חשוב בכתבם. הם הפכו את האותיות שציינו בכתב השמי עיצורים, שלא היו בשפה היוונית, לתנועות: א הפכה ל-A; ה — ל-E; ע — ל-O וכו'; יו"ד, בצד היותה עיצור, ציינה גם I. לדעתו של גלב⁸ רק שכלול זה מציין את ראשית האלפבית, ואילו הכתב השמי, שבו כל סימן הוא ציון של עיצור + תנועה כלשהי (או עיצור + תנועת 'אפס'), אינו יכול להיחשב ככתב אלפביתי. לדעת גלב הכתב השמי עד ימינו הוא כתב הברות (סימני התנועות בעברית, בערבית ובסורית הם אמצעי עזר מאוחרים הבאים להקל על הקורא). אולם אם מדובר במינוח, הרי נראה לנו שהתואר 'אלפביתי' אינו מגדיר אִם האותיות מציינות עיצור, או תנועה, או עיצור + תנועה. 'אלפבית' פרושו מערכת של כשתיים או שלוש עשרות אותיות (שאפשר למנותן כמעט בנשימה אחת). לכתבים השמיים יש מערכת אותיות מצומצמת כזו. יתר-על-כן, הסדר האלפביתי, הנהוג הן בלשונות השמיות המערביות והן בלשונות האירופיות, התקיים באוגרית כבר במאה הי"ד לפסה"נ.⁹ אין אנו רואים, אפוא, כל מניעה לדבר על הכתב השמי כעל 'כתב אלפביתי'.

כדי להימנע משימוש בשמות מסורבלים כגון, 'הכתב העברי הקדום' (או 'העתיק') מזה, ו'הכתב העברי המרובע' מזה, או בשמות מסורתיים, כגון 'כתב דעין' ו'כתב אשורי', או במינוח המדעי לכאורה 'כתב עברי-פיניקי', נשתמש בשני מונחים. 'הכתב העברי', הוא הכתב הראשון של העברים, שרווח בממלכת-ישראל ובממלכת-יהודה עד חורבן הבית הראשון והמשיך להתקיים במסגרות מצומצמות יותר עד ימי בר-כוכבא. זהו המובן של 'כתב עברי' גם במקורות התלמודיים ובמסורת השומרונים. 'הכתב היהודי', לעומת זאת, הוא

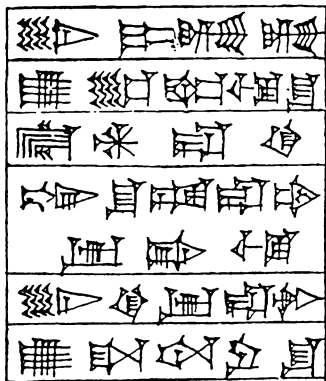
8. גלב 1958; גלב 1963, עמ' 72-80, 122-153.

9. ראה להלן, עמ' 30.

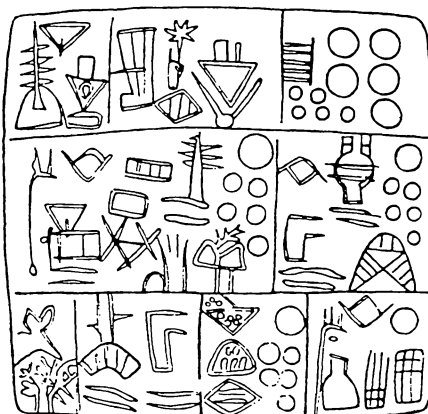
לשונות וכתבים שמיים

כתבם של היהודים שהתפתח מן הכתב הארמי כענף עצמאי, כנראה במאה הג' לפסה"נ, בצד כתבים לאומיים אחרים (כגון הנבטי, התדמורי, הסורי וכו').¹⁰ בכתב היהודי נכתבו רוב מגילות מדבר יהודה; זה הכתב שאנו משתמשים בו היום.

10. במונח 'כתב יהודי' השתמש לראשונה קרוס 1955; ראה גם קרוס 1961.

ציור 3. טקסט בבלי ככתב היתדות

ציור 2. כתובת פיקטוגרפית שומרית

צפור				
דג				
חמור				
שור				
שמש				
שבולת				
בוסתן				
מחרשה				
בומרנג				
רגל				

ציור 4. המקור הפיקטוגרפי של עשרה סימנים יתדיים

ב. ראשיתו של הכתב השמי

1. הרקע

הכתב האלפביתי צמח על אדמת סוריה וארץ-ישראל במאה הי"ח או הי"ז לפסה"נ. אולם בפרק זמן זה כבר פרחו בעולם העתיק כתבים אחרים. במזרח כתבו עמים שונים, וביניהם הבבלים והאשורים, ב'כתב היתדות' שלמדו מן השומרים; בדרום כתבו המצרים בכתב משלהם, המכונה בשם 'הכתב ההירוגליפי' או 'כתב החרטומים'; בצפון כתבו החתים בכתב התמונות החתי; במערב, באיי הים-התיכון, פותח כתב נוסף. לפני שנעבור לדון בכתב האלפביתי השמי, מן הדין שנציץ לעולם הכתבים הלא-אלפביתיים האלה.

א. כתב היתדות השומרי

באלף הרביעי ובאלף השלישי לפסה"נ חיו בדרום מיסופוטמיה השומרים שהיו בעלי תרבות מפותחת מאוד. השומרים, ששפתם אינה דומה לכל לשון שהיא הידועה לנו כיום — לא בדקדוק ולא באוצר המלים — נהגו תחילה לצייר על-גבי לוחות טין תמונות שציינו מלים שונות (ציור 2). במשך הזמן שכללו השומרים את כתבם: התמונות הפכו לצירוף של קווים ישרים דמויי יתדות, שנטבעו בחרט בטין הלח, וסימנים רבים החלו לציין הברות (ציור 4). האכדים שהגיעו לאזור זה באלף השלישי לפסה"נ ובפיהם שפה שמית, סיגלו לעצמם את הכתב השומרי והשתמשו בו לכתיבת שפתם (ציור 3). הם אימצו גם את סימני המלים השומריות וקראו אותם כמלים אכדיות מקבילות. סימן כזה אנו מכנים 'אידיאוגרמה'. למשל, הסימן שציין את המלה השומרית LÚ (= 'איש') נקרא באכדית awilum. המלה השומרית GAL (= 'גדול') נקראה על-ידי האכדים rabum. המלה LUGAL (במקור 'איש גדול = 'מלך') נקראה

šarrum. ברם הסימן GAL שימש גם כהברה gal- כחלק בתוך מלה אכדית כלשהי. והוא הדין בסימנים השומריים האחרים: הסימן השומרי KA, שפרושו 'פָּה', נקרא על-יד האכדים לא רק pum (המלה האכדית ל'פָּה'), אלא גם כסימן ההברה -ka. בכתב זה פותחה גם מערכת סימנים המגדירים את המלה. הקדמת מגדירים כאלה לפני שמות עצם פרטיים, או כלים, ציינה את הקבוצה שעמה נמנו מלים אלו. לדוגמא, הקדמת הסימן KUR (-matum- 'ארץ') למלה Aššur מציינת באכדית mat-Aššur וקובעת שהכוונה ל'ארץ אשור', ואילו בצירוף URU Aššur (= באכדית al-Aššur) מוגדרת אשור כעיר. סימני עזר אלה היו נפוצים מאוד בכתבים הלא-אלפביתיים. בכתב היתדות השומרי כתבו אף עמים לא-שמיים, ובכללם העילמים, החורים והחתים.

האכדית התפתחה בשני אזורים במיסופוטמיה, וכך נוצרו שני ניבים שמיים מזרחיים: האשורי בצפון, והבבלי בדרום. אחר תולדות ניבים אלה אפשר לעקוב במשך כשלושת אלפים שנה. כמשך תקופה ארוכה זו האשורים והבבלים שמרו בקפדנות על מסורת הכתיבה בכתב היתדות. במאה הח' לפסה"נ, כאשר האשורים הרחיבו מערכה את גבולות ממלכתם וכאו במגע עם הכתב הארמי האלפביתי, הנוח לכתיבה, הם קיבלו אותו והפכוהו לכלי תקשורת רשמי במחוזות המערב. הם והבבלים המשיכו לכתוב בלשונותיהם בכתב היתדות המסוכך. לוחות הטיין עם כתב היתדות המאוחרים ביותר שייכים למאה הא' לספירה.

ב. הכתב ההירוגליפי המצרי

'הירוגליף' היא מלה יוונית שפרושה 'גילוף קדוש'; כאשר היוונים כבשו את מצרים הם התרשמו מהכתובות המונומנטליות המגולפות בקירות המקדשים המצריים. אולם הכתב ההירוגליפי שימש לא רק לחקיקה באבן, אלא גם — ובראש ובראשונה — היה הוא כתב תמונות שנהגו לציירו. כמו בכתב היתדות השומרי, בתחילה סימלה כל תמונה מלה, וברבות הימים התפתחה מערכת סימנים של הברות. ברם, בניגוד לכתב היתדות, שבו כל סימן ציין גם את התנועה שבהברה, הכתב המצרי לא קבע את התנועות שבין העיצורים, על-כן אין אנו יודעים מהי הווקליזציה של הלשון המצרית. ציור של 'בית' = pr, אך אין אנו יודעים כיצד ביטאו המצרים את המלה שציינה 'בית'. ציור ה'בית' יכול היה להיקרא pri, pura, per, par וכו', ולייצג מלים רבות, או חלקי מלים, שבהן מצוי הצירוף של העיצורים p ו-r. הפיקטוגרף של 'פָּה' יכול להיקרא, ru, ri, ra או r.